

El joc popular i tradicional als segles XVI i XVII: revisió des d'una perspectiva taxonòmica

Jaume Bantulà i Janot

Universitat Ramon Llull

RESUM

En aquest article es pretén reflexionar al voltant del joc popular i tradicional a partir de la revisió de diverses fonts documentals i iconogràfiques de la cultura lúdica dels segles XVI i XVII. El text contempla l'estudi del joc des d'una òptica inusual que no és altra que la de resseguir les manifestacions lúdiques de l'època atenent a la manera amb la qual autors de distinta procedència pretengueren la seva sistematització. Les variades classificacions són un reflex del grau de teorització que assolirà el joc —una de les pràctiques d'oci més esteses durant el Renaixement i l'època barroca— per tal de determinar el paper que havia d'ocupar en la societat. El joc, que havia estat considerat el pitjor de tots els vicis i s'havia associat a la immoralitat i l'ociositat, seria abastament revisat des d'un criteri moral. La seva licitació, fonamentada en l'eutropèlia aristotèlica i la tesi tomista, fou el camí que va emprendre la moral cristiana per tal de reconduir-lo a la seva esfera. Fou aleshores quan els jocs de la infància i de la joventut entraren a formar part dels seus programes i reglaments escolars, sobretot amb l'ànim de controlar i regular les manifestacions lúdiques en un moment en què es començava a diferenciar els jocs dels infants i dels adults. La formulació del joc com a recurs pedagògic quedava encara molt lluny, ja que no es produiria fins als segles XVIII i XIX, quan es va consolidar la ruptura entre les manifestacions lúdiques de la infància i del món adult.

PARAULES CLAU: joc, joc popular i tradicional, jocs infantils, cultura lúdica, taxonomia.

ABSTRACT

This article aims to provide food for thought on popular and traditional games based on a review of different documentary and iconographic collections of the recreational cul-

ture of the 16TH and 17TH Centuries. The text addresses the study of play and games from an unusual standpoint, namely plotting the recreational forms of the epoch, examining how authors from different sources addressed their systematisation. The different classifications reflect the degree of theorization attained by games and play — one of the most widespread recreational practices during the Renaissance and the Baroque periods — in order to achieve the role it was to play in society. Games and play, once regarded as the worst of all vices, associated with immorality and idleness, would go on to be widely reviewed from the moral standpoint. Christian morality, based on Aristotle's eutropely and the Thomist thesis, sought to legitimise it in order to redirect it towards its own arena. It was then that games of childhood and youth became part of its school programmes and regulations, particularly with a view to controlling and regulating recreational manifestations at a time when a distinction was being made between children's and adult's games. The formulation of games and play as a pedagogical resource was still very far off, and would not take place until the 18TH and 19TH Centuries, when the rupture between the recreational manifestations of childhood and the adult world was consolidated.

KEY WORDS: games and play, popular and traditional games, children's games, recreational culture, taxonomy.

En contra d'allò que a primera vista podria semblar, De Vroede i Renson (2000) revelen que del segle XVI al XIX, la literatura dedicà ja una especial atenció als jocs i a les activitats físiques, argumentant la gran quantitat de material existent sobre el tema.¹ Si bé s'ha de fer constar que les primeres fonts es limitaven a unes quantes activitats físiques i, sovint, per no dir sempre, referides als jocs i esports practicats per la classe hegemònica. Resulta paradigmàtic que un dels primers a tractar el joc en l'època medieval fos el mateix rei Alfons X, el Savi (1221-1284), el qual procurà licitar el joc harmonitzant la tendència instintiva de les manifestacions lúdiques, amb un marc teològic i religiós, inspirant-se sobretot en sant Tomàs, que associava el joc a la moderació, a la bona finalitat, a apaivagar la tensió de l'esperit i a la dignitat de la persona.²

Si més no, els materials es remuntaven a temps passats, sobretot als jocs i esports de l'antiguitat grega i llatina,³ destacant en aquest cas autors com Mercurial

1. R. de VROEDE i R. RENSON, «Un cúmulo de libros sobre el juego», a P. IRURETA-GOYENA (coord.), *El juego en el libro antiguo*, Madrid, Instituto Nacional de Educación Física Madrid i Universidad Politécnica de Madrid, 2000, p. 15-22.

2. Quant a Alfons X, són cèlebres les seves obres *Libro del ajedrez, tablas y dados*, així com *Ordenamiento de las tafunerías*. Pel que fa a sant Tomàs, el tractament del joc queda explicat en la *Summa theologica* i en el *Comentari a l'ètica d'Aristòtil*.

3. De fet, les referències i els testimonis recollits pels mateixos autors clàssics sobre diferents jocs són força abundants: Homer i el joc de pilota; Ovidi i la xerranca o les dames; Aristòfan i les tabes o les

(1569, *De Arte Gymnastica libri sex...*)⁴ o ja entrat el segle XVII, Rodrigo Caro (¿1627-1634?, *Días geniales ó lúdricos*), al qual hom es referirà tot seguit.

En aquest article, no es pretén rastrejar de manera exhaustiva les fonts antigues que aporten informació significativa estretament relacionada amb l'escenari del joc i l'esport,⁵ sinó fixar sobretot l'atenció de manera particular en totes aquelles fonts documentals en les quals es fa referència a algun tipus de taxonomia, si bé és cert que les fonts antigues només deixen entreveure de manera implícita algun lleu indicatiu sistematitzador.

Hi ha diversos exemples que poden ésser d'utilitat per testimoniar l'interès de bell antuvi per classificar els jocs, encara que sovint, cal remarcar, no sigui aquesta la intenció primordial i bàsica de molts dels autors consultats.

Així, al segle XVI, Rabelais (1483?-1553), en relatar en un reeixit llibre (1534) la vida de Gargantua, el pare de Pantagruel, enumerà dos-cents dinou jocs i objectes de joc. Aquesta llista bé podria considerar-se com una fórmula per reagrupar-los en gèneres: jocs de cartes, taula, destresa, habilitats, bromes, endevinalles,⁶ etc.

---

petites construccions; Alcibiades i els daus; Plató i els titelles; Polux i el fet i amagar o jugar als reis; etc. Fins i tot les primeres recopilacions, en forma de «Repertoris», es porten a terme durant la cultura grecoromana, com és el cas del tractat de jocs de Suetoni Tranquil (69-128) *De lusibus puerorum*, que fou un fabulós diccionari de tots els jocs emprats per la infància grega, o bé l'obra *Onomasticon* de Julio Polux (138-188), que fou escrita desconeixent la de Suetoni. Malgrat que l'obra de Suetoni està perduda actualment, hi ha mostres prou evidents de la seva existència, tal com ho demostren López Martín i Garfella Esteban en el seu estudi. «Servi, en el Lib. V. de l'*Eneida* de Virgili, es refereix a aquesta obra en aquests termes: *in libro puerorum lusibus Suetonius Tranquillus*; Aulio Geliu, per la seva part, en *Noctes Atticae*, Lib. IX, 7, 3, al·ludeix a aquesta obra encara que amb el títol de *Ludicra historia*; finalment fa el mateix Sant Isidor en les seves *Etimologies*, XVIII, VI, 8», R. LÓPEZ MARTÍN i P. R. GARFELLA ESTEBAN, *El juego como recurso educativo: Guía antològica*, València, Universitat de València, 1997, p. 11-12.

4. Vegeu la primera traducció espanyola de l'obra a H. MERCURIAL, *De arte ginnástico*, Madrid, Victoriano Hernando, 1845.

5. Com per exemple Mosellanus (1518, *Paedologia*); Erasme (1518, *Familiarum colloquiorum*); P. Antonio Van Torre (1657, *Dialogi familiares*), que, dedicats a l'aprenentatge del llatí i escrits en forma de diàleg, contenen un o més diàlegs sobre jocs infantils i mostren com jugaven els nens durant l'estona d'esbarjo. Entre aquests diàlegs, destaquen els de l'humanista hispanoflamenc Vives (1538, *Lingua latinae exercitatio*), en els quals es formulen les sis «lleis del joc». Consulteu-los a J. J. ROSA SÁNCHEZ i E. RÍO MATEOS, *Juegos tradicionales infantiles en León*, Lleó, Universidad de León-Servicio de Publicaciones, 1997, p. 59-60, o més directament a J. L. VIVES (1538), *Diálogos*, Buenos Aires, Espasa Calpe, 1959, col·l. «Austral». També a J. L. VIVES (1538), *Diálogos sobre la educación*, Madrid, Alianza, 1987.

6. Vegeu en edició catalana per exemple: F. RABELAIS, *Gargantua i Pantagruel*, Barcelona, Edicions 62, 1985, p. 57-60. Un estudi detallat dels jocs citats per Rabelais es troba a D. ELSCHENBROICH, *El juego de los niños: Estudios sobre la génesis de la infancia*, Bilbao, Zero, 1979. Vegeu al mateix temps: M. BAKHTIN, *Rabelais and his world*, Indiana, U.P., 1984. Alhora i per tal de conèixer una anàlisi de la seva obra sota el prisma de la cultura popular, cf. M. БАХТИН, *La cultura popular en la Edad Media y el Renacimiento*, Barcelona, Seix Barral, 1971.

A Espanya, segons Pelegrín (2000), «en el Renaixement i el Segle d'Or, alguns autors revaloritzaren els usos i costums lúdics, notòriament visible en el teatre, en festes i festivitats nacionals»,⁷ per la qual cosa la relació de documents en què es fa menció dels jocs de l'època és força extensa. Destacarien l'*Auto o farsa del nacimiento de Nuestro Señor Jesucristo* (1514), de Lucas Fernández;⁸ el tractat mèdic *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos* (1553), de Cristóbal Méndez;⁹ el *Colloquio* (1556), de Pedro Pablo de Acevedo;¹⁰ el *Memorial de un pleito*,¹¹ i el *Tratado del juego* (1559), de Fray Francisco de Alcoçer.¹²

D'entre aquests documents ens detindrem únicament en l'obra del metge Cristóbal Méndez, en el tractat de jocs d'Alcoçer i, en darrer lloc, en el *Memorial*.

Pel que fa al primer, es tracta d'una obra mèdica dividida en quatre tractats. Al tercer, Méndez explicita com ha d'ésser l'exercici físic i quines són les millors maneres d'aconseguir que aquest resulti beneficiós per a la salut. És en aquest tractat on l'autor enumera els jocs més recomanables per a la joventut, i aporta consells per a la seva pràctica, detenint-se molt especialment en el joc de pilota. Crida més l'atenció, no obstant això, quan, referint-se a l'evolució de l'infant, indica quines són les pràctiques més apropiades per a la infantesa nobiliària.*

La predilecció del metge pels jocs que requereixen moviment està fora de tot dubte, opinió que no compartiria el frare Alcoçer, que en el seu *Tratado del juego*, i més concretament en el capítol cinquè, dels seixanta-dos que conté l'obra, narra amb detall «De las diversas maneras que hay en los juegos», i es mostra clarament favorable als jocs de devots i sants, alhora que arremet contra els luxuriosos. Mal-

7. A. PELEGRÍN, «Juegos de aldeas y de la niñez en textos hispánicos (1510-1820)», a P. IRURETA-GOYENA (coord.), *El juego en el libro antiguo*, 2000, p. 23-52.

8. L'auto, farsa o ègloga és una obra de teatre en la qual predomina el caràcter pastorívol, emmarcada en la nit d'advent, quan els pastors «inventen jocs» per distreure's i divertir-se. Vegeu FERNÁNDEZ LUCAS (1514), *Auto o farsa del nacimiento de Nuestro Señor Jesucristo*, Madrid, Castalia, 1976.

9. C. MÉNDEZ, *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos*, Jaén, Gregorio de la Torre, 1553. També C. MÉNDEZ, *Libro del ejercicio corporal y de sus provechos*, Mèxic, Academia Nacional de Medicina, 1991, col·l. «Nuestros Clásicos», núm. III. Si bé, hom també ha d'al·ludir l'excel·lent tesi doctoral d'Álvarez del Palacio referida a l'obra d'aquest metge: C. MÉNDEZ, *Libro del ejercicio corporal*, Lleó, Universidad de León, 1996, col·l. «Humanistas Españoles». (Estudi, edició crítica i notes d'Eduardo Álvarez del Palacio.)

10. Comèdia escrita per aquest jesuïta per ésser representada en el Col·legi de la Companyia de San Hermenegildo a Sevilla, pels mateixos escolars, en la qual el rabadà es mostra gran coneixedor de jocs i entreteniments, els quals enumera a la manera d'ensalada. Vegeu P. P. ACEVEDO, *Colloquio que se presentó en Sevilla...*, Madrid, Real Academia de la Historia. Ms. 9.2564.

11. RODRÍGUEZ MARÍN, *Pasatiempo folklórico: Varios juegos infantiles del s. XVI*, Madrid, Tipografía de Archivos, 1932.

12. F. DE ALCOÇER, *Tratado del juego*, Salamanca, Andrea de Portonaris, 1559; J. J. ROSA SÁNCHEZ i E. RÍO MATEOS, *Juegos tradicionales...*, 1997, p. 64-65.

grat tot, Alcoçer sembla molt més coneixedor d'aquells que estan dedicats a passar el temps, els «vulgarment anomenats jocs», explicita el frare, que divideix en tres grans apartats: destresa, atzar i mixtes.**

De fet, el tractat d'Alcoçer segueix la mateixa línia tomista que l'obra de P. de Covarrubias (1519),¹³ que havia estat reeditada en aquells anys. Per a Alcoçer no tots els jocs són condemnables, com alguns predicadors d'aleshores advertien des dels púlpits de les esglésies, associant-los al pecat mortal i, per tant, lliurant els seus practicants a l'infern.

En l'obra de Covarrubias, membre de l'orde de Predicadors, dirigida a la duquessa de Frías, el tractadista divideix el joc en espiritual, humà i diabòlic. Destaca entre els jocs espirituals el teatre i la dansa, sempre que tinguin una finalitat sana. El joc humà i lícit és tot aquell que s'empra per sanitat o per exercitar i provar les forces, la lleugeresa, la manya i la desimboltura del cos.

Inclou en aquesta categoria la possibilitat dels jocs d'apostes, fins i tot amb diners, si aquestes no són massa exagerades i s'utilitzen en els jocs de llança, pilota, esgrima i justes. En canvi, el joc en excés, així com els jocs de cartes i de daus són els que cal perseguir perquè sembren la discòrdia social i augmenten la cobdícia. Només d'aquesta manera, segons l'autor, el joc permet el delit del cos i de l'ànima, és a dir, si es conjuga amb la virtut de la prudència, que seria una virtut força co-bejada a l'Europa renaixentista, i que amb posterioritat la prosa del jesuïta Baltasar Gracián sistematitzaria en diversos aforismes a *El arte de la prudencia* (1647).¹⁴

Alcoçer, però, ja es mourà entre «els principis teocràtics que veuen en el joc de fortuna una nova idolatria i el pragmatisme del poder polític apostant per un tibi control del joc d'atzar, per fer d'ells un cohesionador social i no un dissolvent».¹⁵

Si hom fixa novament l'atenció en la classificació aportada per Alcoçer respecte dels anomenats vulgarment jocs (destresa, atzar i mixtes), en l'obra de Jerome Cardan, *El joc d'atzar* (1565), es planteja una taxonomia semblant, a través d'establir també tres categories: els jocs de pur atzar, els de pura raó i els de semiatar.

Pel que fa al *Memorial*, fou escrit en forma d'ensalada de jocs en un pergami del segle XVI, possessió del pare de l'escriptora romàntica i costumista Fernán Caballero —Cecilia Böhl de Faber—, i que posteriorment adquiriria la Biblioteca Nacional de Madrid. El manuscrit va ésser abastament estudiat per Rodríguez Marín en la dècada dels anys trenta del segle XX, el qual afirmà que el document aplega

13. P. de COVARRUBIAS (1519), *Remedio de jugadores*, Burgos; J. A. GONZÁLEZ ALCANTUD, *Tractatus ludorum: Antropológica del juego*, Barcelona, Anthropos, 1993, p. 112-123.

14. Cf. B. GRACIÁN (1647), *El arte de la prudencia*, Madrid, Temas de Hoy, 1998.

15. J. A. GONZÁLEZ ALCANTUD, *Tractatus ludorum...*, 1993, p. 122-123.

no menys de trenta-vuit jocs infantils, a través d'una narració burlesca en la qual s'encadenen els noms i les frases emprats en els jocs infantils del segle XVI.^{***}

Així doncs, efectuant un repàs a les aportacions taxonòmiques extretes de les diverses fonts documentals consultades, llevat de petites excepcions en les quals els autors s'aventuren a efectuar algun tipus de classificació morfològica, es constata que la majoria d'aquestes referències primerenques són sobretot de caràcter enumeratiu. Aquesta argumentació pren solidesa si es procedeix alhora a revisar la producció iconogràfica de l'època, en què destaca l'obra *Juegos infantiles* (1560), del flamenc Pieter Bruegel (1525-1569). Aquesta pintura podria considerar-se la contrapartida iconogràfica a la llista proporcionada per Rabelais.

Malgrat que l'autor no pretenia recollir de manera enciclopèdica diferents jocs,¹⁶ el quadre il·lustra amb excel·lència més d'una vuitantena de manifestacions lúdiques.¹⁷

Altres exemples pictòrics en els quals es cruten jocs de l'època són *Playing monkeys* de Pieter van der Borcht (1540-1608), o *Children's games* de Maerten van Cleve (1527-1581), els quals mostren vint i vint-i-cinc jocs, respectivament, i ofereixen ambdós una extraordinària informació visual.

No obstant aquesta tirallonga d'al·lusions al joc, segons Olaso (1993),¹⁸ les primeres aportacions taxonòmiques es produïrien al segle XVII de la mà de científics de la talla de Rosentielhl, Barbut, del físic neerlandès Huygens (1629-1695), o Remond de Montmort. Sense voler desvalorar aquesta apreciació, sembla haver-se demostrat amb escreix que hi ha importants precedents a tenir també en compte, com es posa de manifest en les categories suara esmentades.

A més dels referits científics, caldria citar un dels grans metafísics del segle XVII, de la vàlua de Descartes, Malebranche o Spinoza, perquè es preocupà del joc i de la possibilitat de classificar-lo. Aquest no és altre que l'alemany Leibniz (1646-1716), filòsof i matemàtic, descobridor alhora que Newton de les bases del càlcul diferencial, però que destacà també com a físic, historiador, teòleg i jurisconsult. Leibniz va fer distinció de dos tipus de jocs: aquells en els quals només compta el número i la situació, i aquells en què figura el moviment. Entre els primers, estableix una subdivisió que ja fou emprada per Cardan al segle XVI, i que ha estat

16. De fet en altres obres anteriors del mateix pintor, es recullen jocs que no es mostren en aquesta ocasió. Vegeu A. WIED, *Bruegel*, Madrid, Electa, 1995.

17. Aquestes han estat meticulosament estudiades per E. de VRODE, «Kinderpel, Spaelgoed en Pieter Bruegel de Oude't», *Trojaanse Hobbelpaar* 1, 1985, p. 11-43. També recobra especial interès l'aportació de J. P. VANDEN BRADEN, «Les jeux d'enfants de Pierre Bruegel», a P. ARIÈS i J. C. MARGOLIN, *Les jeux à la Renaissance*, París, Librairie Philosophique J. Vrin, 1982, p. 499-524.

18. Vegeu S. OLASO, *El joc de pilota en la comunitat valenciana*, Universitat de Barcelona, 1993, p. 147. (Tesi doctoral no publicada; director, Josep M. Boquera.)

mencionada anteriorment: jocs de pur atzar (cara o creu, daus); jocs de pura raó (escacs, dames) i jocs de semiatzar (*bridge*, dòmino). En els segons, hi figuren els jocs de destresa (*paume*, billar).

Una altra referència ineludible del XVII és la d'Héroard, el metge personal del futur rei de França, Lluís XIII, durant la cort d'Enric IV,¹⁹ que narra de manera meticulosa la vida de l'infant des del seu naixement l'any 1601, fins que aquest compleix més de vint-i-set anys. En aquest diari de caràcter descriptiu, ordenat cronològicament, Héroard explicita totes i cadascuna de les activitats que duu a terme Lluís XIII, segons el seu desenvolupament físic i psicològic.

Per tant, fixant-se en exclusiva en les manifestacions lúdiques del petit noble, i al marge d'aportar elements significatius d'anàlisi al voltant dels jocs de la infantesa reial francesa d'inicis del segle XVII, el diari és un ric catàleg de jocs que podria considerar-se com un clar precedent d'altres classificacions advenidores, que tindran en compte el joc des de la perspectiva de l'evolució psicofísica de l'infant.

Incidint amb més detall en aquest diari, que ha estat minuciosament estudiat per T. Depaulis (1993),²⁰ s'hi troben 1.156 mencions de jocs, 757 de les quals es refereixen a jocs corporals, 260 a jocs de l'esperit i 139 a petits jocs.

Entre els jocs corporals destaquen aquells que posen en funcionament els músculs, l'habilitat física, els reflexos o la destresa: jocs físics, lluites, justes, tir, llançaments de pilota, volant, pilota, bitlles, billar, mall, etc.

Quant als jocs de l'esperit, de caràcter purament cerebral o intel·lectual, difereència entre jocs d'atzar (bàsicament jocs de cartes, loteries i jocs de recorregut) i els jocs de peons sense atzar (sobretot les dames i els escacs).

Els petits jocs són els que caracteritzen la infància, i requereixen alhora del cos i l'intel·lecte però de cap instrument especial (entre d'altres, la gallina cega, agulles, tocar i parar, ossets o tabes, seguir el rei, etc.).

Si bé no es tracta d'un repertori exhaustiu i sistemàtic dels jocs de l'època, i sense perdre de vista l'estatus reial del seu principal actor, és important destacar, emprant les paraules de Depaulis, que «malgrat que l'esperit del Renaixement hi és encara present, els jocs dels infants i dels adults comencen a diferenciar-se».²¹

19. Vegeu P. ARIÈS, *El niño y la vida familiar en el Antiguo Régimen*, Madrid, Taurus, 1987, p. 93-142. El diari va ser publicat per primera vegada a mitjan segle XIX. HEROARD, *Journal sur l'enfance et la jeunesse de Louis XIII*, París, E. Soulié i de Barthélemy, 1868, 2 v.

20. T. DEPAULIS, «Héroard et les jeux "oisifs" du petit Louis XIII», a J. M. MEHL, *Jeux, sports et divertissements au Moyen Âge et à l'Âge classique*, Actes du 116e Congrès National des Sociétés Savantes, Chambéry, 1991, París, CTHS, 1993, p. 111-127.

21. T. DEPAULIS, «Héroard et les jeux "oisifs" du petit Louis XIII», p. 116.

A Espanya, per les mateixes dates, el tractament del joc és vist des de diversos punts de vista igual com al segle anterior. Cal, també, donar notícia d'autors que, amb un caràcter moralitzador, intenten convèncer que el joc és el pitjor de tots els vicis. En aquesta línia podrien situar-se les obres d'Adrián de Castro, *Libro de los daños que resultan del juego* (1599).²² El seu autor fou escrivà de cambra de l'Audiència de Granada i dedicà el llibre a un membre del Consell de la Seva Majestat i de la Inquisició. Castro arremetia contra el joc en uns moments en què l'arribada de les partides d'or procedents de les colònies havia estès entre la població espanyola la pràctica dels jocs d'atzar, com a fórmula ràpida per a la recerca de la fortuna.

És clar que a l'altra banda de l'Atlàntic la situació no era gaire diferent, si es pren com a font documental el diccionari de Ludovico Bertonio,²³ que recull una bona mostra de jocs del segle XVI de l'àrea aimara.

En aquesta obra els jocs són dividits segons la pròpia consideració cultural lúdica dels aimara. D'una banda, els jocs «sapa a anataña», és a dir, jocs lícits i, d'altra banda, els «hani anatahatatifani anatañanaca», és a dir, els jocs vedats. Per tant, s'hauria de considerar que la taxonomia es fonamenta igualment a partir d'un criteri moral.

Hom sospita, però, que darrere d'aquesta jerarquia s'abriguen més aviat les intencions del mateix Bertonio (1552-1625), que com a jesuïta italià estaria interessat a prohibir determinades manifestacions indígenes, sempre que aquestes no guardin consonància amb la moral cristiana, i alhora promoure els costums lúdics dels colonitzadors, convenientment maquillats si cal.

Altres autors que van estrènyer el cercle entorn del joc, la immoralitat i l'ociositat són Francisco Luque Faxardo, *Fiel desengaño contra la ociosidad...* (1603)²⁴ o Pedro de Guzmán, jesuïta i consultor del Sant Ofici, *Los bienes del honesto trabajo y daños de la ociosidad* (1614).²⁵

En el tractament del joc també hi va haver autors que intentaren, més que la seva condemna, reconduir-lo a la concepció de la moral cristiana. És el cas del segovià Alonso de Ledesma (1562-1623), que reprèn el tema dels jocs per extreure-hi ensenyaments moralitzadors, amb la publicació de *Juegos de Nochebuena* (1605),²⁶ en

22. A. de CASTRO, *Libro de los daños que resultan del juego*, Granada, 1599.

23. L. BERTONIO (1612), *Vocabulario de la lengua aimara*, citat a A. PAREDES, *Juegos tradicionales bolivianos*, La Paz i Isla, 1998, p. 15.

24. F. LUQUE FAXARDO (1603), *Fiel desengaño contra la ociosidad y los juegos: Utilissimo, a los confesores, y penitentes, justicias y los demás, a cuyo cargo está limpiar de vagabundos, tahures, y fulleros la República Christiana*, vol. 1, Madrid, Biblioteca de Clásicos Españoles, 1955. (Edició de Martí de Riquer.)

25. P. PADRE DE GUZMÁN, *Los bienes del honesto trabajo y daños de la ociosidad*, Madrid, 1614.

26. A. LEDESMA (1605), «Juegos de Nochebuena a lo Divino», a *Romanceros y cancioneros sagrados*, Madrid, Biblioteca de Autores Españoles, 1950.

la qual es condensen diversos jocs que utilitzen per a la seva realització les cançons de ronda, i que són «cristianitzats» mitjançant el trastocament de la lletra. L'obra és una clara referència dels entreteniments i jocs compartits per adults, joves i nens de l'Espanya de finals del cinc-cents.

El frare Alonso Remón aniria més enllà de les pretensions de Ledesma, i en un text publicat el 1623, *Entretenimientos y juegos honestos...*,²⁷ escriu amb la idea de regularitzar des de la seva concepció cristiana els jocs i entreteniments populars, i no s'està fins i tot d'inventar-se'n, per tal d'aconseguir el seu propòsit. Remón prohibeix, recomana i proposa jocs a través d'efectuar una classificació d'aquests segons els estaments socials, l'edat i el gènere.²⁸

Aquesta visió moralitzadora del joc no és exclusiva de l'Estat espanyol, com ho demostra l'il·lustratiu títol del famós tractat de Thiers, *Traite du jeux et divertissements, qui peuvent être permis, ou qui doivent être défendus, aux chrétiens selon les regles de l'Eglise et le sentiment des peres* (1686).²⁹

De fet, un exemple paradigmàtic és tota la tradició lúdica espanyola exportada pels eclesiàstics, sobretot jesuïtes, a Amèrica durant els segles XVI-XVIII, que impregnaria els jocs de símbols i personatges de la religió cristiana, en molts casos afegida per a l'ocasió amb vehemència, alhora que desterraven amb fermesa i convicció els costums lúdics ancestrals dels colonitzats, tal com es reflecteix en tota la tradició lúdica hispanoamericana posterior.³⁰

Una altra manera de concebre el joc es posa de manifest en l'obra de Rodrigo Caro, el qual malgrat la seva condició eclesiàstica no pretenia moralitzar el joc, sinó remuntar-se a l'antiguitat, executant amb un mestratge exemplar, farcit de disquisicions filològiques, una arqueologia de l'activitat lúdica, dignificant-la sota el paradigma grecollatí.

La tasca desenvolupada per l'erudit i clergue sevillà és immensa, tal com ho posa de manifest Pelegrín quan explica que «Rodrigo Caro utilitza el mètode regressiu i comparatiu: exemples extrets dels autors de l'antiguitat (Suetoni, Pòl·lux),

27. A. REMON (O. de M.), *Entretenimientos y juegos honestos y recreaciones cristianas para que todo género de estado se recreen los sentidos sin que se estrague el alma*, Madrid, Viuda de Alonso Martín a costa de Lucas Ramírez, 1623.

28. J. A. GONZÁLEZ ALCANTUD, *Tractatus ludorum...*, 1993, p. 128-133.

29. M. J. B. THIERS (1686), *Traite du jeux et divertissements, qui peuvent être permis, ou qui doivent être défendus, aux chrétiens selon les regles de l'Eglise et le sentiment des peres*, París, 1686, citat a J. A. GONZÁLEZ ALCANTUD, *Tractatus ludorum...*, 1993, p. 80. Per copsar la total implicació dels eclesiàstics, potser resulti interessant oferir la traducció del títol al català: *Tractat del joc i de les diversions, que poden ser permeses, o que han d'ésser defensats, als cristians segons les regles de l'Església i el paper dels pares*.

30. Citar com a mostra de la tenacitat en l'empresa: C. CALINO, *Lecciones theologico morales sobre el juego*, Madrid, Juan de Zúñiga, 1734.

humanistes del segle XVI (Mercurial, Boulanger), autors hispànics de la seva època (Pedro Pantoja de Ayala, Covarrubias). Els jocs de l'antiguitat són comparats amb aquells que es practicaven en els seus dies sevillans». ³¹

És per això que no seria fins després de deu o quinze anys d'estudi, que Rodrigo Caro aconseguiria finalitzar la seva obra, si bé com indica en el pròleg Etievre, ³² aquesta no seria impresa fins 1884. *Días geniales o lúdicos* són presentats al lector a través de sis diàlegs que constitueixen, en cert sentit, una taxonomia o manera d'agrupar les manifestacions lúdiques i d'entreteniment: jocs circencs, gimnàstics, cerimònies, festes varies, burles, jocs i joguines de nens.

Potser es pot retreure a Caro que la seva taxonomia no distingeix amb precisió el joc «popular» del joc «infantil» i que es manté distant, mentre furga en la seva recopilació de jocs en els seus orígens grecollatins, dels primers intents conceptualitzadors que es produïrien a cavall dels segles XVI i XVII, per delimitar els jocs d'infància, subratllant el seu component moralitzant, propi dels tractadistes renaixentistes i barrocs.

Aquest enfocament moralitzador al qual hom es refereix precisament es congregarà alhora amb intencions de caràcter didàctic, esdevenint també una de les constants d'un bastíssim ventall d'obres relatives al joc, com és el cas per exemple dels passatges d'una obra dels Països Baixos, escrita pel poeta holandès Jacob Cats (1577-1660), *Silenus Alcibiadis sive Proteus* (1618), la qual és acompanyada d'un gravat d'Adriaen van de Venne, que conté vint jocs infantils. Una mateixa tradició és seguida per un pedagog il·lustre, pare del realisme pedagògic, Comenius (1592-1670), en l'obra *Orbis sensualis pictus* (1654), la qual contenia, a més a més, diverses il·lustracions de jocs per tal d'aconseguir ser més amena, atesa la seva condició de llibre de text.

L'interès de Comenius era trobar un desllorigador que permetés ensenyar tot a tothom, ³³ a diferència del filòsof Locke (1632-1704), el qual tot i ser molt proper a l'ideari de Comenius, pretenia introduir un mateix model, però dirigit en exclusiva a l'educació nobiliària amb la qual volia cimentar l'ideal del *gentleman*. ³⁴

31. A. PELEGRÍN, «Juegos de aldeas y de la niñez en textos hispánicos (1510-1820)», a P. IRURETA-GOYENA (coord.), *El juego...*, 2000, p. 37. Fent al·lusió a les fonts consultades per Caro, cal destacar que resulta d'especial interès per als estudiosos recórrer a l'obra de Sebastián Covarrubias, perquè anomena i explica amb detall moltes de les manifestacions lúdiques d'aquella època. Vegeu S. COVARRUBIAS (1611), *Tesoro de la lengua castellana o española*, Barcelona, Altafulla, 1993. (Edició de Martí de Riquer.)

32. Rodrigo CARO (1627-1634?), *Días geniales o lúdicos*, Madrid, Espasa Calpe, 1978, col·l. «Clásicos Castellanos». (Edició, pròleg i notes de J. P. Etievre.)

33. J. CHATEAU, *Los grandes pedagogos*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica (FCE), 1974, p. 111-124.

34. J. CHATEAU, *Los grandes pedagogos*, 1974, p. 125-141.

La influència d'aquestes concepcions pedagògiques, l'escolarització a partir del segle XVII dels infants en els països protestants, i la consolidació dels col·legis i centres docents en els territoris catòlics sota el guiatge dels jesuïtes, oratonians i escolapis, principalment, provocaria que els educadors introduïssin els jocs propis de la infància i de la joventut en els seus programes i reglaments, subratllant, però, que era més amb ànim de controlar i regular que com a recurs educatiu.³⁵

Aquest fet, que representa un important salt qualitatiu pel que respecta a la innovació pedagògica, també significaria al mateix temps i certament resulta interessant subratllar-ho, que el món infantil comencés a seccionar-se i segregarse del món adult, constituint-se espais específics per al seu emplaçament, ja fos a l'escola o col·legi, com a la família. Fet i fet, aquesta separació d'espais tindria unes conseqüències directes en el desenvolupament de les manifestacions lúdiques. A partir d'aleshores es faria palesa la segregació entre els jocs propis de la infància i els de la gent gran.

Reprement el fil històric en l'estudi de les fonts amb implicacions taxonòmiques, cal incloure un tractat de jocs de societat destinat als adults, el qual va ésser escrit pel novel·lista i historiador Charles Sorel (1600-1674), *La maison des jeux* (1642). L'autor distingeix entre jocs de societat, exercici i atzar. Els jocs de societat són jocs d'enginy i de conversació. Entre els jocs d'exercici fa menció dels següents: vilorta, baldufa, escales, pilota, volant i, finalment, a tocar i parar amb els ulls oberts o bé tapats.³⁶

Una altra font ineludible del segle XVII és la publicació de Claudine Buzonnet-Stella, *Les jeux et plaisirs de l'enfance* (1667), que conté cinquanta il·lustracions, cadascuna de les quals acompanyada d'un poema, de contingut moralitzador i alhora didàctic, obra que ha estat estudiada amb minuciositat per Parlebas, que hi troba presents un total de seixanta-nou jocs.³⁷ Aquest llibre és el primer que abor-

35. Referint-se als jesuïtes, Ariès ho corrobora: «Els pares van entendre des del principi que no era possible, ni tampoc desitjable, suprimir-los [els jocs], ni reduir-los amb algunes toleràncies, precàries i vergonyoses. Ells es van proposar, al contrari, assimilar-los, introduir-los oficialment en els seus programes i reglaments, a reserva de seleccionar-los, regular-los, controlar-los. Al quedar disciplinades, les diversions reconegudes com a bones, van ésser admeses, recomanades i considerades en l'esdevenidor com a uns mitjans educatius tan estimables com els estudis», P. ARIÈS, *El niño y la vida...*, 1987, p. 128.

36. P. ARIÈS, *El niño y la vida...*, 1987, p. 131.

37. Antecedents d'unes mateixes característiques són els gravats de Jean Leclerc II, *Les trente-six figures contenant tous les jeux*, editats en 1587 per Guillaume Le Bé a París, cadascun d'ells també acompanyats d'un poema. Pel que respecta als gravats de Stella, l'editor Olañeta, en el seu preuat costum de reeditar fonts antigues, el posa a disposició del lector d'avui dia. Vegeu J. STELLA, *Juegos y placeres de la infancia*, Mallorca, José J. de Olañeta, 1987. (Gravats de Claudine Bouzonnet Stella.) Quant a l'estudi dels gravats, vegeu P. PARLEBAS, «Jeux d'enfants d'après Jacque Stella et culture ludique au XVII siècle», a *A quoi joue-t-on?: Pratiques et usages des jeux et jouets à travers les âges*, Festival d'Histoire de Montbrison 26 setembre a 4 octubre 1998, p. 321-354, separata de 1999.

da de manera exclusiva la descripció dels jocs infantils, a través dels *putti* —nens despullats—, que, seguint els cànons estètics de l'època, mostren un ventall força significatiu de les pràctiques lúdiques de la infància.

En definitiva, els segles *xvi* i *xvii* serien, seguint la tesi de González Alcantud (1993),³⁸ molt donats a la teorització del paper que havia d'ocupar el joc i l'oci en la societat, a partir de l'eutropèlia aristotèlica, la moral cristiana i les ensenyances dels pares de l'Església,³⁹ les jerarquies socials i el bé públic regit per la monarquia catòlica. Els tractats que servien de basament a predicadors i teòlegs respondrien a l'expansió del joc en la societat i, sobretot, a l'aparició de nous jocs, com els de cartes, força lligats al mercantilisme, que experimentarien les societats europees fruit d'una significativa expansió demogràfica i urbana.

* Referint-se als jocs per als nens entre sis i catorze anys, Cristóbal Méndez al·liçona: «Y todos, de seys años arriba, han de comenzar a yr a la escuela o comenzarles a adoctrinar; y si fuere antes, ha de ser por su voluntad y que no les den trabajo, sino que estén quando quisieren y hagan lo que les pareciere; y después que vinieren, pueden dalles el exercicio que quisieren, porque tienen muchos, ya sea en la mañana o en la tarde, o quando el ayo les ouiere dado su lección, para lo qual luego les den su pelota y no hagan sino solos o con sus compañeros, o con sus hermanos y con sus pages jugar o dar botes en la pared, con que hagan algún mouimiento, o que corran parejas, o saltar, o luchar con regozijo, o que jueguen al toro, como los muchachos suelen hazeerm i otros juegos donse se exerciten, o jugar al trompo, y guárdeles Dios de otros juegos, que aunque birlos es buen juego, y argolla, porque en ellos se sigue interés, es mucho mal y toman muy ruynes resabios y peligrosos. Nunca vean jugar naypes ni tengan malas compañías, ni tomen mal exemplo de sus padres y criados, porque luego son perdidos, quanto más que semejantes cosas, quando son grandes, no falta donde lo aprendan ni quien se lo enseñe.»

** La classificació de Francisco de Alcozer (1559), *Tratado del juego*, és la que segueix a continuació: «La primera manera, es de juegos devotos y santos, que se hacen comúnmente para provocar devoción a los que están presentes, y se usan en fiestas de nuestro Señor, y de otros santos, como es en la Natividad de nuestro Señor y día de los Inocentes y de la Epifanía y el día del Santísimo Sacramento, y en otras fiestas en que se suelen representar algunas historias de la sagrada escritura, o algunas farsas devotas de tal festividad. Y este uso se comenzó a imitación de David y de los suyos que yban [sic] delante del arca del Señor cantando y tañendo y recogijándose espiritualmente.

»La segunda manera de juegos es, de aquellos en los cuales se representan torpes cosas y deshonestas y provocativas de lujuria, como lo usa la gente profana y mundana, en farsas y ejercicios y fiestas temporales.

»La tercera manera de juegos es, de aquellos que se hacen para tomar un poco de placer y pasatiempo y a la vez juntamente para ejercitar sus fuerzas. Y estos son los que los vulgares llaman propia-

38. J. A. GONZÁLEZ ALCANTUD, *Tractatus ludorum...*, 1993, p. 115-138.

39. Pel que fa a l'obra de sant Tomàs d'Aquino, vegeu J. LAUAND, «Lo lúdico en los fundamentos de la cosmovisión de Tomás de Aquino» (en línia) <<http://www.hottopos.com.br/rih1/ludico.htm>>, consulta: 28 novembre 2003.

mente juegos, y se dividen según los Doctores en tres maneras de juegos. La primera es de los juegos que consisten en ciencia e industria humana, como son los juegos de la pelota, bolos, argolla, bolear, ajedrez, jugar cañas, justar, luchar, saltar, tirar una lanza o dardo, y todos los semejantes, en que comúnmente aquel vence gana que es más diestro y sabe más. La segunda manera de estos juegos, es de aquellos que consisten en sola ventura dicha, como son los juegos de los dados y carnicoles, y en los naipes las quinolas y el parar y otros semejantes, en los cuales ninguna ciencia hay sino como aciertan a salir los dados, carnicoles o naipes. La tercera manera de estos juegos es de aquellos que llaman mixtos, porque parte están en ventura y parte en saber jugar. De esta calidad son los juegos de las tablas, y los más de los juegos de naipes. Porque el caer de los dados está en ventura y ordenar las tablas en saber ser experto en el juego. En los juegos de naipes, en las manillas, gana pierde, ciento y uno, en las trescientas, chilindrón, y en la primera y otros semejantes, es lo mismo. En los cuales juegos aunque algunas veces vale más la ventura de cómo salen los naipes y acaee ganar los que menos saben, pero muchas veces es menester ciencia, y lo ordinario es ganar los que mas saben y están en los tales juegos mas diestros.»

*** A tall d'exemple, extret de l'obra de González Alcantud (1993): «En la natural çiudad de *Pez Peciçgaño*, senado ilustre, abitaba *¿Qué comen en casa del Rey?*, mercader muy rico, el qual fué casado con doña *Acôtome la China*, que no me la quite el *Rey de Castilla*, fija demanda el *Rey*, que descabalgue de la mula de mi padre, de cuyo matrimonio tubieron por hijos a *Chapin sobre* y a *Juan de Cadenetas, ahao*, e a *Quien se riyere*, que pague el *albarada*.» Vegeu F. RODRÍGUEZ MARÍN, *Pasatiempo fòlklorico...*, 1932, p. 9. (Citat a J. A. GONZÁLEZ ALCANTUD, *Tractatus ludorum...*, 1993, p. 111.)